

Orgelet i norsk tradisjon – orgler i Nord-Østerdal

En orgelhistorisk oversikt

Orgelet er et av de eldste musikkinstrumentene som fortsatt er i bruk. Orgelets konstruksjonsprinsipper var kjent allerede i antikkens Hellas, og romerne brukte instrumentet. I begynnelsen ble orgelet sannsynligvis i like stor grad sett på som et mekanisk vidunder som musikkinstrument, og det har alltid hatt stor symbolverdi både for verdslige og religiøse makthavere. Bruken av de eldste orglene var derfor sannsynligvis knyttet til seremonier av forskjellige slag.

Fra midten av 700-tallet er orgelet kjent fra vesteuropeiske annaler, og det var bysantinske orgler som ble gitt som gaver til Pipin den lille i 757 og Karl den store i 812. I 826 ble presten Gregorius fra Venezia sendt til Aachen i Tyskland for å bygge et orgel der. De tidlige orglene i Vesteuropa var alle ment for verdslig bruk. I løpet av 800-tallet fikk imidlertid orgelet innpass i kirkene, og alle orgler som er dokumentert i årene 900–1200 er utelukkende kirkeorgler. Hvorfor og hvordan orgelet ble det enerådende kirkeinstrumentet er fortsatt et mysterium for forskerne.

Rundt år 1600 fant orgelet som musikkinstrument sin endelige konstruksjonsmessige form, og selv om instrumentet fikk mange forskjellige klanglige og stilistiske uttrykk i de påfølgende århundrer, har de konstruksjonsmessi-

ge forandringene vært av mer kosmetisk art, grunnprinsippene har stått fast gjennom hele denne tiden.

Den norske orgelhistorien strekker seg over et lengre tidsperspektiv enn de fleste er klar over. Allerede i 1328 kan det dokumenteres at en orgelbygger oppholdt seg i Norge. Noen hundre år senere ble det funnet fragmenter av orgelpiper i ruinene av Hamar domkirke. Det betyr at domkirka hadde orgel før 1567 da den ble ødelagt. Ved utløpet av 1700-tallet hadde ca. 1/3 av alle kirker i Norge et pipeorgel, men det skulle gå enda vel et hundre år før alle kirker i landet hadde et slikt instrument til å lede menighetssangen.

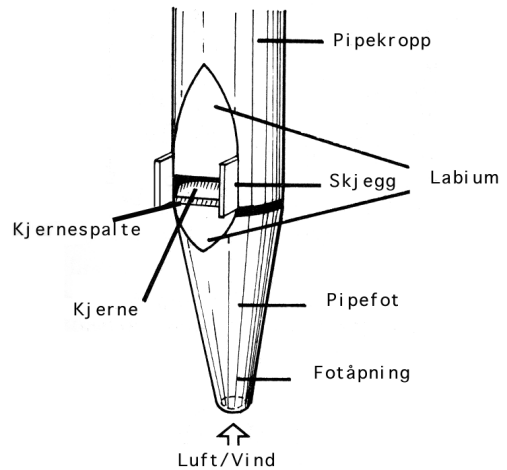
I denne artikkelen vil jeg i første rekke se på utbredelsen av pipeorgelet til kirker og menigheter i Nord-Østerdalsregionen inkludert Røros. For å sette framstillingen i perspektiv har det imidlertid vært nødvendig å trekke opp linjer fra orgelhistorien generelt, og utviklingen i Norge spesielt. For at uinnvidde lesere skal forstå viktige fagtermer, blir enkelte funksjoner og deler av orgelet forklart underveis. Alle kirker og orgler i Nord-Østerdalsregionen blir ikke beskrevet i denne artikkelen, bare de instrumentene som etter undertegnede mening har hatt betydning for utvikling av orgelkulturen i

regionen. I hovedsak stopper derfor framstillingen i mellomkrigstida da alle kirker og kapeller var blitt utstyrt med instrumenter. I noen tilfeller vil imidlertid nyere og spesielle orgler bli beskrevet. Ei liste med oversikt over pipeorgler som har stått og/eller står i kirkene er tatt med til slutt i artikkelen. Her er også Eysteinskirka og Sollia kirke tatt med til tross for at disse kirkene ligger i kommuner som ikke tilhører Nord-Østerdalsregionen. Bare noen få disposisjoner er tatt med i fotnoter som illustrasjon og eksempel på orgelets stilistiske innretning, men da disse vel egentlig bare har verdi for organister og personer med faglig innsikt, blir de ikke kommentert eller forklart.

Orgelets klanglige og tekniske innretning

Orgelet er et blåseinstrument, og de fleste orgelpiper klinger ved at luft blåses inn i pipefoten og deretter gjennom en smal spalte som setter lufta inne i pipekroppen i svingninger med en frekvens som bestemmes av kroppens lengde. De fleste orgelpiper baserer seg på samme konstruksjonsprinsipp som blokkfløyta, og de kalles *labialpiper*. Noen orgelpiper får sin klang ved at en metalltunge inne i et munnstykke settes i svingninger. Konstruksjonen ligner den man finner i rørbladinstrumenter som klarinett eller saksofon, og stemmer av denne typen har fellesbetegnelsen *rørstemmer*. En orgelstemme har normalt like mange piper som antall tangenter, vanligvis mellom 47 og 56. Et vanlig orgel har flest

labialstemmer og bare en eller to rørstemmer. En orgelstemme med like mange piper som det er tangenter består av en piperekke, og har hva vi kan kalle ett kor. Noen stemmer, de såkalte *blandstemmene*, har imidlertid flere kor, altså flere piper pr. tangent. Det vil si at slike stemmer har like mange piperekker som det antall kor som er angitt for stemmen.

Bilde av nederste del av en labialpipe. Denne pipetypen er den mest vanlige i alle orgler. Luft kommer fra kansellen i vindladen inn gjennom fotåpningen i bunnen av pipefoten, treffer den smale kjernespalten som er dannet mellom kjernen og underlabiet og brytes av kanten på overlabiet slik at en del av lufta går inn i selve pipekroppen og skaper regelmessige svingninger. Den lyden som disse svingningene danner oppfatter vi som en tone. Skjegget på siden av labiet bidrar til å styre lufta fra kjernespalten.

Orgelpiper er normalt lagd av tre eller metall, og de er enten sylindriske med rund eller firkantet form, koniske eller traktformet. Lengden på pipekroppen er avgjørende for pipas tonehøyde, diameteren, formen og materialkvaliteten for pipas klangkvalitet. Metallet i orgelpiper består vanligvis av

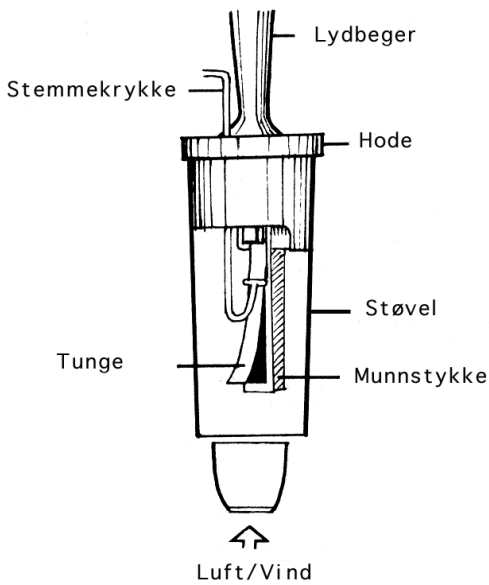

Fig. 1b. Bilde av nederste del av en tungepipe. Luft kommer fra kansellen i vindladen inn gjennom fotåpningen i bunnen av støvelen og presser seg inn forbi tunga og inn i munnstykket. Lufta setter tunga i vibrasjon slik at den danner luftsvingninger som brer seg fra munnstykket og opp i lydbegeret. Her blir svingningene forsterket og danner det vi oppfatter som en tone. Stemmekrykka øker eller minsker den delen av tunga som skal vibrere og regulerer derigjennom tonehøyden.

en bly/tinnlegering, og orgelbyggeren støper metallet i flak av tilmålt tykkelse på en støpebenk. Flakene blir hamret, høvlet og skrapet for å få den rette hardhetsgrad og tykkelse. De blir deretter delt opp i passende lengder og bredder, og pipekroppene blir dannet ved at de oppdelte metallflakene krummes og loddes til rør av varierende form, lengder og tykkelser. Trepipene blir normalt lagd av eik, gran eller furu, og de har som regel rektangulær eller kvadratisk form.

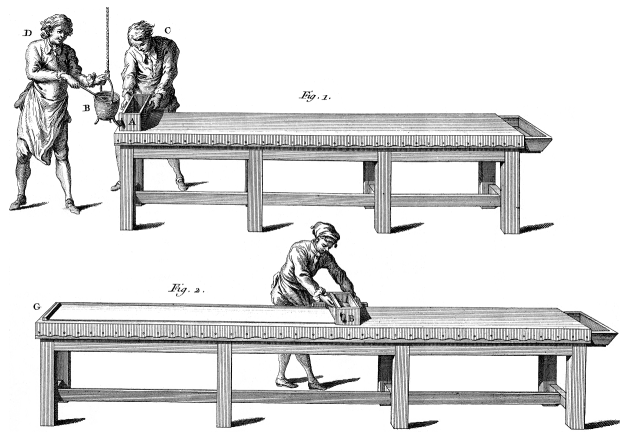

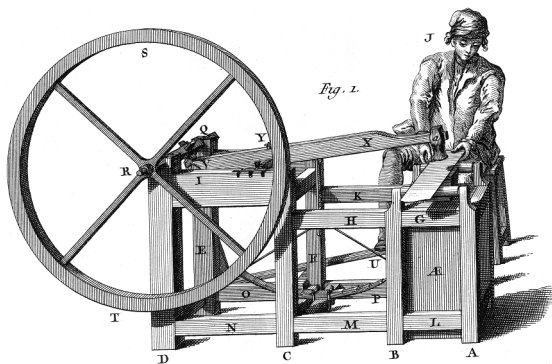
Fig. 2. Prosessbeskrivelse pipemakeri.

2a.

Den franske munken og orgelbyggeren Dom Bedos de Celles skrev på oppdrag av den franske stat en lærebok i orgelbygging i 1760-åra. (Dette var en del av opplysningsprosjektet som munnet ut i den store franske *Encyklopedie*). Her blir alle prosesser ved orgelbygging beskrevet i detalj og ledsaget av en egen bok med illustrasjoner og maler. Fig. 1 viser en støpebenk for pipe-metall. Pipemakeren D har nettopp smeltet sammen en blanding av tinn og bly i gryta B og er i ferd med å helle blandingen opp i ei trekassa A som blir holdt av hjelpegutten (gesellen) C.

I Fig. 2 er gesellen i ferd med å skyve trekassa bortover støpebenken i en glidende, regelmessig bevegelse. Det flytende metallet renner ut på benken gjennom en spalte i bunnen av trekassa og metallet størkner straks til et metallflak. Størrelsen på spalten og hastigheten kassa blir skjøvet med avgjør tykkelsen på flaket. Benkens overflate er kledd av et lerret som ligger opp tjukt treverk eller steinheller. Mange orgelbyggere støpte også direkte på sand. Metallens hardhetsgrad ble blant annet avgjort av nedkjølingshastigheten.

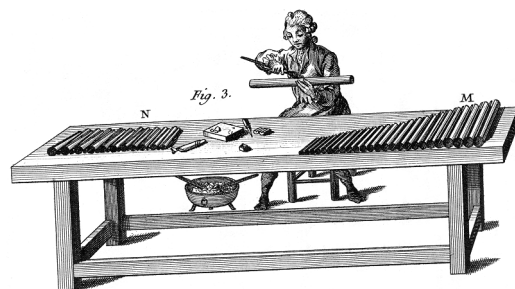
Pipene står på en såkalt vindlade. Denne består av like mange langsgående kanaler som det er tangenter. Det vil si at hver pipe som representerer en spesifikk tonehøyde (f. eks. c, c#, d, d#, e, f, osv.) har sin egen kanal eller *kansell*. Luft slippes inn i kansell-

2b.

Gesellen er i ferd med å banke ut metallflakene som skal brukes til orgelpiper. En ubehandlet bly-/tinnlegering er oftest for bløt til å kunne fungere godt som pipemetall. Ved å bearbeide metallet ved hjelp av banking, høvling og skraping får det en jevn og hard struktur, velegnet til orgelpiper. På bildet ser vi en hjulhammer som ble brukt i metallprosessering på 1700-tallet. Hjulet er fjærbelastet og trækkes av gesellen. Fjæra gir hjulet en jevn gange til tross for vekten av den tunge hammeren som løftes og faller ned på metallet i rask og regelmessig takt.

len ved at en ventil åpnes. Ventilen står i forbindelse med en tangent, og det er like mange ventiler som det er tangenter og kanseller. Alle piper med samme tonehøyde i orgelet står langs samme kansell og får luft fra samme ventil. For at ikke alle pipene langs kansellen skal klinge på en gang, er det lagt tynne trelister (på fagspråket *sløyfer*) på tvers av vindladens kanseller. Disse har like mange hull som det er kanseller, eller piper i en piperekke. Når sløyfa blir trukket slik at hullene i den passer med et tilsvarende hull i toppen av kansellen og i åpningen til pipene som tilhører den stemmen sløyfa skal aktivere, klinger pipa med en tonehøyde som samsvarer med tangenten som blir trykt ned. Trekket flere sløyfer, vil flere piper langs den kansellen som er

2c.

Pipemakeren har delt opp det ferdigbehandlede metallflaket i emner for orgelpiper. Flakene er nøyaktig tilskåret etter sjablonger utarbeidet på forhånd. På tegningen er pipekroppene krummet rundt passende rør N og sidene av flaket er lagt mot hverandre. Kantene er skåret til og pusset og pipemakeren lodder sammen rørsidene og skaper en sirlig loddsøm som skal være på baksiden av pipa. De ferdig sammenloddede pipekroppene M venter på at kjerne og pipefot skal loddes på.

aktivert klinge. Vindlader av denne typen kalles *tonekansellade* og har alltid vært den vanligste. I siste halvdel av 1800-tallet gikk man i stor grad over til å bruke såkalte *registerkansellader*, og denne vindladetypen var nærmest enerådende i første halvdel av 1900-tallet fordi den var billig å framstille, og fordi det var lett å kombinere den med et elektrisk eller pneumatisk (=drevet av trykkluft) spilleanlegg (eller *traktur* som det heter på fagspråket). Det har imidlertid vist seg at registerkanselladen og elektrisk eller pneumatisk traktur krever vesentlig større grad av vedlikehold og reparasjoner enn mekanisk traktur kombinert med sløyfelader. Det er dessuten umulig å få til en nyansert artikulasjon når man ikke spiller med mekanisk traktur.

En viktig faktor som har bidratt til orgelets status gjennom tidene er stør-

relsen på musikkinstrumentet og ikke minst utformingen og utsmykningen av instrumentets fasade. Normalt har orgler klingende piper i fasaden, men i noen perioder i løpet av historien ble dette nedprioritert av kostnadsgrunner. Mange orgler har også flere avdelinger med piper, og dermed flere vindlader knyttet opp mot hvert sitt sett tangenter. En tangentrekke kalles et *manual*, og den pipeavdelingen som er knyttet til manualet et *verk*. De fleste orgler som bygges i dag har to eller tre manualer og pedal, med andre ord tre eller fire verk. Tangentrekka for pedalavdelingen har som regel 27 taster og organisten bruker beina for å spille på dem. Pedalverket består i hovedsak av store basspiper. I mindre orgler ble et selvstendig pedalverk utelatt av kostnadshensyn, men mange av disse instrumentene hadde et fotklaviatur som var forbundet med et av manualene. De hadde påhengt pedal eller *anhangspedal* (AP) som det heter på fagspråket. Orgler med eget pedalverk har det vi kaller *selvstendig pedal* (P).

I eldre orgler var hver pipeavdeling synlig i fasaden eller *prospektet*, og man kunne raskt avgjøre hvor mange manualer orgelet hadde ved å se på det. Utover på 1700-tallet var det andre stilistiske og estetiske hensyn som etter hvert gjorde seg gjeldende, og fasadens arkitektoniske oppbygging og stilistiske innretning ble overordnet det musikalske hensynet som lå til grunn for plasseringen av de forskjellige avdelingene i orgelet slik at de var synlige i fasaden. Prospektet skulle være arkitektonisk og stilistisk tilpasset rommet og ikke minst ha dekorasjoner som gjenspeilte tidens stilistiske sær-

trekk. I dag velger man som regel fasadeutforming i forhold til den klanglige retningen man ønsker å gi orgelet. Utsmykningen av prospektet er også av underordnet betydning i dag, ikke minst fordi skårne og forgylte ornamenter koster forholdsvis mye mer å framstille i dag enn på 1600- og 1700-tallet.

Orgelutbredelsen 1600-1900

Fra og med siste del av 1500-tallet og i løpet av de påfølgende århundrene fikk orgelet stor utbredelse, og det var ikke bare katedralene eller de store bykirkene som hadde orgler. Den store produksjonen av orgler medførte at det etter hvert dannet seg stilistiske retninger både klanglig og håndverksmessig. Lokale økonomiske, kulturelle og religiøse faktorer bidro sterkt til denne utviklingen. Allerede tidlig på 1600-tallet hadde man utviklet store klangmaskiner med 3-4 manualer og pedal i de rike Hansabyene i Nord-Europa, mens det i f. eks. Italia og Spania stort sett ble bygd ettmanualige orgler i kirkene. Noen av dem var riktignok store med rikt utsmykkede fasader, men de hadde en helt annen klanglig innretning enn f. eks tyske og franske orgler.

Det dannet seg raskt nasjonale skoler der utviklingen av orgelet og musikkens komponert for det ble tilpasset hverandre. En kjent historie er knyttet til den tyske komponisten Felix Mendelssohn Bartholdy som på 1800-tallet bidro til at musikk skrevet av barokkens store orgelmester, Johann Sebastian Bach, ble gjeninnført på konser-

trepertoarene rundt om i Europa. Da Mendelssohn kom til England i 1830-årene, fant han ikke et eneste orgel med fullt utbygd pedalavdeling, noe som ekskluderte framføring av alle de store orgelverkene til den tyske mesteren. I løpet av kort tid ble imidlertid de fleste orglene i England utstyrt med fullt utbygd pedal, og innen utløpet av 1800-tallet skjedde det en ensretting og standardisering over hele Europa, slik at mange særegenheter som var nasjonalt eller regionalt betinget forsvant. I løpet av 1800-tallet fikk dessuten de fleste kirker orgler, også i en av Europas fattigste utkanter, Norge.

Bruken av orgelet

Vi vet lite om den tidligste bruken av orgelet, men det eksisterer noen få beretninger om store kirkeorgler plassert over hovedinngangen i den vestre enden av kirka allerede fra 1000-tallet, og det er sannsynlig at instrumentet hadde signalfunksjoner i forbindelse med prosesjoner og opptog på merkedager feiret i kirka. I løpet av de neste to hundre årene ble orgelet flyttet nærmere kirkas kor, og det ble brukt som hjelp for korfunksjonene i Gudstjenesten, og som en instrumental motpol til den vokale utøvelsen.

Først på 1600-tallet finner vi den tidligste dokumentasjonen av orgelet brukt som akkompagnement til menighetens salmesang, og det var i de Lutherske reformerte områdene i Tyskland at orgelet først fikk en slik funksjon. Denne praksisen bredte seg snart nordover til Norden, og i Norge har akkompagnementsfunksjonen vært de-

sidert viktigst, noe utformingen av orglene, spesielt på 1800-tallet viser.

Vår kunnskap om musikken som ble spilt på orgelet henger i stor grad sammen med oppfinnelsen av boktrykkerkunsten. Fra og med siste halvdel av 1400-tallet ble det flere steder i Europa trykt frie orgelstykker. Mange av dem er tydelig basert på improvisasjoner, og improvisasjonsteknikken har alltid vært et viktig element i orgelspillet. Organistene og orgelkomponistene utviklet et eget tabulatursystem som gjorde det lettere å notere orgelmusikken. Det førte til at forholdsvis lite orgelmusikk fra 1500- og 1600-tallet ble trykt. Den ble derimot spredt ved hjelp av håndskrevne tabulaturer, og de beste komposisjonene nådde organister innenfor et forholdsvis stort område som håndskrevne kopier. Både koralbundne og frie improvisasjoner var gjennom hele denne tiden svært viktig. Utover på 1700-tallet ble stadig mer orgelmusikk trykt i vanlig noteskrift, og vektleggingen av improvisasjonsferdigheter ble stadig mindre, spesielt i første del av 1900-tallet.

Utviklingen i Norge

Allerede i Middelalderen ble det bygd orgler i Norge, og i den islandske Laurentius' saga hører vi om en orgelbygger som oppholdt seg i Trondheim vinteren 1328–29. Kristkirken i byen brente den 4. april 1328, og det var sannsynligvis i forbindelse med gjenreisningen av kirka at man også trengte å få bygd et nytt orgelverk. At orgelbyggingen ble gitt så høy prioritet kan tyde på at den nedbrente kirka også

tidligere hadde hatt orgel.

Hamarkrøniken som ble skrevet i 1550-årene beretter om at flere av kirkene i middelalderens Hamar hadde orgler, og når det gjelder domkirka, viser de nevnte pipefragmentene at den hadde orgel før ødeleggelsene i 1567. I Sverige er det bevart orgler og orgelrester fra 1300- og 1400-tallet, og vi må forutsette at man kunne høre orgelmusikk i stiftsbyene Oslo, Stavanger, Bergen, Hamar og Trondheim før reformasjonen, kanskje også i noen av de andre byene og de større omkringliggende landskirkene.

På 1600- og 1700-tallet ble orgelbygging i likhet med annet håndverk forsøkt regulert ved tildeling av kongelige rettigheter og privilegier innenfor det dansk-norske riket, men nordmennene synes generelt å ha følt seg temmelig frie i forhold til disse bestemmelsene. Endel norske menigheter bestilte derfor orglene sine hos orgelbyggere i utlandet som manglet konsesjon for det norske området, eller hos utenlandske orgelbyggere som kom til Norge og bodde her over kortere eller lengre tid.

Den eneste orgelbyggeren som slo seg ned på norsk jord på 1700-tallet, og som oppnådde å få kongelig privilegium på orgelbygging her i landet var Gottfried Heinrich Gloger. Han bygde blant annet store orgler til Kongsberg kirke og Bergen og Kristiansand domkirker.

Fra og med første halvdel av 1700-tallet ser vi en norsk håndverksindustri utvikle seg, også utenfor de største byene. Norske bondesønner lærte forskjellige typer håndverk av innvandrede utenlandske mestere, eller de reiste

selv til utlandet, blant annet til Holland og England. Vi finner fortsatt fremragende eksempler på disse håndverkernes kunst gjennom bevarte klokker, møbler og billedhuggerarbeider. Et viktig område i så måte var bygdene rundt Mjøsa. Her vokste det fram et særpreget orgelbyggermiljø, og mer enn 20 orgelbyggere var virksomme i dette området mellom 1720 og 1850. Flere av dem bygde betydelige orgler med mer enn 20 stemmer. Til nå kjenner vi til ca. 50 orgler som ble bygd av disse bygdeorgelbyggerne. Alle disse orgelbyggerne hadde en annen profesjon i tillegg til orgelbygging. Flere av dem hadde kirkelig stilling som organist eller klokker, noen var gårdbrukere, eller de tjente til livets opphold som klokkemakere, sadelmakere eller møbelsnekkere. Orgelbyggerne rundt Mjøsa utviklet en egen orgeltype som vi kaller *skaporgel*. Orgelhuset bestod av to skap som var stilt ovenpå hverandre. I underskapet er det to kilebelger som blir trukket av to trekkstenger på siden av skapet. Oppå underskapet ligger klaviaturet, og skaphøyden gjør det bekvemt for organisten å stå og spille. Overskapet rommer både vindlade og piper. De største pipene ligger som regel oppunder skaptaket og får luft gjennom rør av tre eller bly, såkalte *kondukter*. Overskapet har to dører som vender ut mot organisten, og disse kan åpnes slik at lyden slipper uhindret ut i rommet. Ingen av skaporglene hadde pipefasade (*prospekt*), men noen av dem fikk etter hvert erstattet den tette bakveggen av et kunstig prospekt. På det bevarte orgelet fra 1742 i Røros kirke ble dørene i overskapet fjernet og et frittstående prospekt ble trødd utenpå

instrumentet da det ble flyttet til toppen av prekestolalteret i den nybygde kirka i 1784.

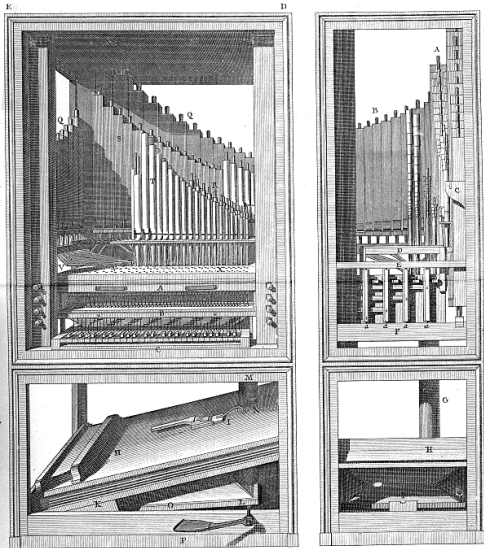

Fig. 3

Et gjennomskåret skaporgel slik Dom Bedos kjente det midt på 1700-tallet. Venstre tegning viser orgelet sett forfra, mens høyre tegning viser det sett fra siden. En stor kilebelg er på plass i underskapet. De franske skaporglene hadde en stor belg som ble foret med luft fra en liten matebelg tråkket av organisten. De norske skaporglene hadde to store belger som ble spent ved hjelp av trekkstenger på siden av underskapet. Underskapet måtte derfor gjøres vesentlig høyere enn det bildet viser. Det er nok høyde i overskapet til at alle pipene kan stå på vindladden på Dom Bedos' tegning. I de norske skaporglene hang de største pipene oppunder taket og fikk luft gjennom lange konduktorer av tre eller bly.

Flere bygdeorgelbyggere bygde andre instrumenter som klavikorder og fortepianoer i tillegg til orgler.

Også i andre landsdeler finner vi halvprofesjonelle orgelbyggere som var virksomme i første del av 1800-tallet, men omfanget av deres virksomhet var betydelig mindre enn den man finner i Mjøsområdet. Ingen av bygde-

orgelbyggerne i Norge hadde kongelig privilegium for å drive håndverket sitt, men framveksten av en norsk orgelbyggerindustri førte til at menighetene i tiltagende grad bestilte instrumenter til kirkene hos bygdeorgelbyggere utover på 1700-tallet.

Rundt 1800 hadde på det nærmeste alle kirkene på det sentrale Østlandet orgler. Også oppover i enkelte dalfører var orgeldekningen god. De fleste kirkene i Valdres, Land, Gausdal og de nedre delene av Gudbrandsdalen og Østerdalen hadde orgler innen utløpet av 1700-tallet. I de mer fjerntliggende områdene på Østlandet som de nordre delene av Østerdalen og Gudbrandsdalen, Hallingdal og indre Telemark kom det ikke orgler før i siste halvdel av 1800-tallet. Heller ikke på Vestlandet og i Nord-Norge var det vanlig med orgler i kirkene så sent som rundt 1850. Unntaket er selvsagt Bergen som i nordisk sammenheng bare ble overgått av København og Stockholm som "orgelby" allerede på 1600- og 1700-tallet. Større steder som Bodin (Bodø) og Trondenes (Harstad) fikk kirkeorgler i 1790-åra, mens Voss og Tromsø kom etter tidlig på 1800-tallet.

I siste halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet fikk endel kirker som ikke hadde råd til pipeorgel et *harmonium*, populært kalt "salmesykel" for å akkompagnere salmesangen.¹ Denne instrumenttypen som først og fremst var blitt utviklet i Frankrike får sin klang etter samme prinsipp som trekkspill eller munnsspill. Små metalltunger settes i svingninger og danner toner med forskjellige klangfarger og tonehøyder når luft blåses eller suges forbi dem. Fram til ca. 1870 ble lufta

presset forbi tungene etter trykkluftprinsippet i så og si alle harmonier, men i USA kom man på den tiden fram til et system hvor lufta ble sugd forbi tungene isteden for å bli presset, og sugeluftharmoniet, som var enklere både å framstille og spille på, vant fullstendig markedene både i USA, Tyskland og Norden. I USA ble sugeluftharmoniene kalt *Cottage Organs*, og agenter i Norge importerte mange slike og distribuerte dem utover i landet. I løpet av 1880-årene kom det i gang

flere harmoniumfabrikker her i landet, og de som startet dem hadde vært på den andre siden av Atlanteren og lært hvordan harmoniene skulle bygges. Det ble etter hvert bygd mange tusen harmonier i Norge, og i løpet av 20-30 år fra 1880 og framover ble harmoniet "allemannseie" fordi det var mye billigere å anskaffe enn for eksempel et piano. Harmoniet fant også sin vei inn i skolestua og i en rekke mindre kirker. Mange slik kirker fikk pipeorgel først et godt stykke inn på 1900-tallet.

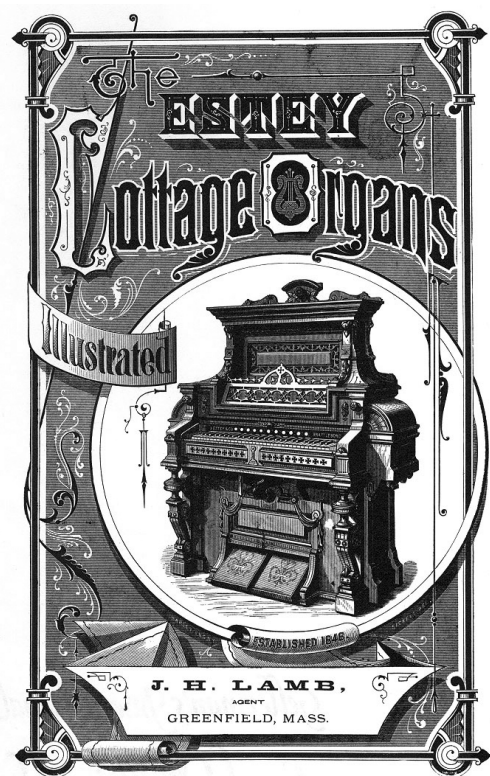

Fig. 4
 Reklame for Cottage Organs eller harmonium fra J. Estey & Company i Brattleboro, Vermont i USA. Mange Cottage Organs fra Esteyfabrikken fant veien til norske hjem og kirker. Da Follidal kirke ble innviet i 1882 var et Cottage Organ fra J. Estey & Co. på plass.

Orgelbyggere i Hedmark og Oppland og noen orgler til bykirker

De fleste orglene i byer og kjøpsteder var bygd av profesjonelle danske eller tyske orgelbyggere, men Bremer Hals (1758–1827) fra Rena bygde orgler til Moss kirke (1801) og Oslo Hospitalskirke (1796). Han leverte også et forholdsvis stort orgel til Gunnarskog kirke i Värmland i 1800. Sitt største orgel bygde han til Åmot hovedkirke på Rena i 1805. Orgelet hadde 22 stemmer fordelt på to manualer og anhangspedal, og det ble tatt ned og lagret da Rena kirke ble revet i 1899. Orgelet er i dag oppbevart på Glomdalsmuseet i Elverum.

En annen av de "store" bygdeorgelbyggerne, Christian Ingelstad (1757–1823) fra garden Fodstad på Toten, bygde orgel til Mariakirka i Tønsberg (1817) og Levanger kirke (1822). Ingelstads største orgler ble levert til Ringsaker kirke (1797)² og Vang kirke (1810).³ Bremer Hals' elev, Gunder

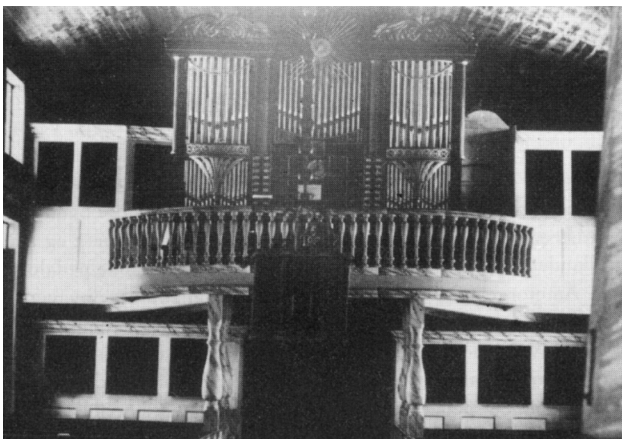

Fig. 5
 Bremer Hals' orgel i Rena kirke fra 1805. Bildet er tatt i 1899 like før kirka ble revet for å gi plass til en ny og større kirke. Orgelet ble pakket og lagret. I 1939 ble det overført til Glomdalsmuseet i Elverum hvor det fortsatt befinner seg.
 (Foto: Riksantikvarens arkiv A113, Åmot gamle kirke)

Bonnerud (1778–1854), fra Brandval bygde orgel til Vinger kirke i Kongsvinger i 1840. Orgelet som ble satt opp i Røros kirke i 1742 ble sannsynligvis også bygd av en bygdeorgelbygger fra Mjøsområdet. Det hørte likevel med til sjeldenhetene at bygdeorgelbyggere fikk levere orgler til kjøpstads- og bykirker.

Profesjonelle orgelbyggere i Norge på 1800-tallet

Dansken Peter Adolph Albrechtsen (1805–1859) bosatte seg i Norge i 1835, og han hadde fått sin opplæring i et av de mest velrenommerte orgelbyggeriene i Norden på 1800-tallet; Marcussen & Reuter i Åbenrå i Sønderjylland. I løpet av 18 års virksomhet her i landet leverte Albrechtsen 27 or-

gler til norske kirker og lærerseminarer. Han bygde sitt største orgel til Nykirken i Bergen i 1853.⁴ Albrechtsens karriere som selvstendig orgelbygger ble kort, delvis på grunn av uheldige økonomiske disposisjoner og uhell forøvrig. Til tross for det holdt instrumentene han bygde høy kvalitet. Et orgel Albrechtsen bygde til Hurdal kirke i 1847 kom til Holøydal kirke i 1956, og er fortsatt i daglig bruk.

Albrechtsen har først og fremst betydning fordi han lærte opp en ny generasjon orgelbyggere. Hans elev Amund Eriksen (1823–1881) fra Fåberg, var den første nordmann som fikk profesjonell orgelbyggeropplæring på 1800-tallet, og han bygde alene og sammen med kompanjongen Nils Svendsen (1826–? i USA⁵) fra Brøttum mer enn 60 orgler i løpet av 30 år mellom 1850 og 1880. Orglene i Stor-Elvdal hovedkirke og i Steinvik kirke er bygd av Eriksen & Svendsen.⁶

En annen Albrechtsenelev var Paul Christian Brantzeg (1821–1900) fra Levanger som etter 4 1/2 år i Albrechtsens verksted tilbrakte fem år i Paris, London og København hos forskjellige orgelbyggere og pianomakere. 1850–1890 bygde Brantzeg nesten 40 orgler til norske kirker. Han bygde også mer enn 600 pianoer og 400 harmonier i sitt verksted i Akersgaten i Kristiania. Brantzeg var forøvrig læremester for August Nilsen som er nevnt nedenfor. Det første orgelet i Ytre Rendal kirke ble levert fra Brantzegs verksted i 1869, og instrumentet står fortsatt i kirka.

Den mest prominente av Albrechtsens elever var Claus Jensen (1815–1892). Han kom som snekkersvenn i

Albrechtsens verksted allerede i 1836 og overtok verkstedet da Albrechtsen måtte slutte på grunn av dårlig økonomi og helse i 1853. Jensen leverte store orgler til Bergen (Korskirken⁷ og Sandvikskirken), Kristiania (Trefoldighetskirken), Trondheim (Nidarosdomen, Ilen kirke) og Tromsø (Tromsø domkirke),⁸ men han bygde mange små også. Et av de minste havnet i Haltdalen kirke (restaurert i 2002), og et orgel han bygde til Fengselskirka i Trondheim i 1879 havnet i Glåmos kirke i 1926. Orgelet ligger fortsatt lagret i kirka og venter på å bli restaurert. Ingen av 1800-tallets orgelbyggere i Norge holdt så høy håndverksmessig og klanglig kvalitet som Claus Jensen, og 2/3 av hans produksjon er fortsatt bevart.

August Nilsen (1842-1885) ble i løpet av kort tid den dominerende orgelbyggeren i Norge. Etter at han hadde vært noen år i Brantzegs verksted, fikk han statsstipend for å studere de nyeste metodene innenfor orgelbygging i Tyskland. Han var hos forskjellige orgelbyggere i til sammen fem år før han etablerte sitt eget orgelbyggeri i Drammen i 1876. Året etter flyttet verkstedet til Kristiania, og i løpet av et par år tok det over en stor del av det norske markedet. Nilsen bygde for det meste mindre orgler, men mot slutten av livet fikk han i oppdrag å bygge orgler til domkirkene i Kristiansand og Kristiania. Kristiansandsorgelet ble innviet samtidig med den nye domkirka den 18. mars 1885.⁹ Mens han var i ferd med å fullføre sitt største orgel med 52 stemmer fordelt på tre manualer og pedal til Vår Frelsers kirke (domkirka) i Kristiania, døde han av overanstreng-

else den 1. juni 1885. Orgelet var det største som noensinne var blitt bygd i Norge, og Nilsen rakk altså ikke å se det ferdig. Først vinteren 1889 ble det ferdigstilt av Nils Reinhard Olsen og Jens Henrik Jørgensen, de ledende arbeiderne i firmaet. I årene etter Nilsens død fortsatte firmaet å bygge orgler under ledelse av enka etter han, Petra Marie Nilsen, men fra og med 1893 overtok Olsen og Jørgensen orgelbyggeriet. Firmaet fortsatte under dette navnet fram til 1925, selv om Olsen trakk seg ut av det allerede i 1912. Fra 1925 og fram til firmaet slutet å bygge orgler midt på 1980-tallet gikk det under navnet J. H. Jørgensen orgelfabrikk. August Nilsen, Olsen & Jørgensen og J. H. Jørgensen er det orgelbyggerdynastiet som har levert desidert flest orgler til norske kirker, og bortimot 2/3 av alle norske kirker har en eller annen gang hatt et pipeorgel fra dette firmadynastiet. Fortsatt er det noen få orgler bevart fra August Nilsens produksjon. I Nord-Østerdalen er orgelet til Alvdal kirke fra 1884 lagret i tårnet i Follidal kirke, og fasaden fra orgelet han bygde til Hamar domkirke i 1880 står foran det nåværende orgelet i Tolga kirke. Orgelet i Øvre Rendal kirke fra 1887 bærer August Nilsens navn, men det ble bygget etter at mesteren selv var død. Det holder likevel høy kvalitet og vitner om det mesterskap Nilsen tilførte norsk orgelbygging. Olsen & Jørgensen leverte orgler til Os kirke i 1911 og Alvdal kirke i 1922. Orgler fra J. H. Jørgensen fant veien til Hanestad kirke i 1926, Glåmos kirke i 1950 og Narbuvoll kirke i 1974.

Det firmaet som har hatt størst betydning for vårt distrikt er imidlertid

Norsk orgel- og harmoniumfabrikk i Snertingdal. Firmaet fikk en beskjeden start på slutten av 1800-tallet, og Peter Ingvald Berntzen (1864–1915) som hadde vært ansatt på August Nilsens orgelfabrikk, bygde sitt første orgel på kjøkkenet hjemme i 1888. Først i 1894 kom produksjonen i gang for alvor og han leverte en rekke små orgler til kirker i Totendistriktet, Valdres og Gudbrandsdalen. Berntzen var forøvrig sønn av Bernt Myrengen som var den siste bygdeorgelbyggeren fra Toten. Berntzen bygde imidlertid i en helt annen stil enn faren og orglene hans minner mye om dem August Nilsen bygde.

Sønnen Berhard Berntzen (1890–1977) startet harmoniumfabrikk på Gjøvik like etter første verdenskrig, og oppnådde stor suksess med disse instrumentene.¹⁰ Pipeorgelproduksjonen var lagt på is, og bortsett fra noen år på 1930-tallet da firmaet leverte noen få pipeorgler, bygde firmaet bare harmonier fram til 2. verdenskrig. Etter krigen kom pipeorgelproduksjonen i gang for alvor, og i perioden 1955–85 leverte firmaet orgler til 70 % av kirkene i Hamar bispedømme. Orgelbyggeriet ble særlig promotert av domorganist Ragnar Røgeberg, og han var konsulent for de fleste av disse instrumentene. Slik vi vurderer situasjonen i dag, er imidlertid bare noen få av dem av tilfredsstillende klanglig kvalitet, og mange orgler fra dette firmaet er allerede skiftet ut, eller de er i ferd med å bli det. Av de 27 kirkene og kapellene i Nord-Østerdalsregionen som er med i denne framstillingen har 13 orgler fra Norsk orgel- og harmoniumfabrikk, disse er: Brekken, Hitterdal,

Os, Dalsbygda, Tolga, Vingelen, Tynset, Brydalen, Kvikne, Ytre Rendal, Sjøli, Folldal og Sollia.

Orgler i Nord-Østerdal

Det var orgel i Nord-Østerdalsregionen allerede på 1600-tallet. Organist Volqvarts Jøns, eller Volqvart Jons Rendsburg som han het da han bodde i Trondheim i 1665, nevnes som organist i Røros kirke i 1688. Til tross for at Røros hadde orgel nokså tidlig også sett i nasjonal sammenheng, fikk det åpenbart ingen konsekvenser for orgelutbredelsen ellers i Nord-Østerdalsregionen.

Røros

Det første orgelet i Røros kirke ble stadig dårligere utover på 1700-tallet og i årene 1741 og 1742 betalte Røros kobberverk et større beløp for et nytt orgel som kom på plass i 1742.

Orgelet har 10 klingende stemmer, og det ble bygd som et stort skaporgel uten prospekt.¹¹ Overskapet hadde opprinnelig to dører på instrumentets klaviaturside som kunne åpnes slik at klangen fra orgelverket innenfor kunne slippe ut. Underskapet inneholder to kilebelger som stikker ut på baksiden av orgelhuset slik at de kan tråkes. I de mindre skaporglene som vanligvis ble bygd av bygdeorgelbyggere i områdene rundt Mjøsa, er belgene mindre slik at de får plass inne i orglets underskap. Disse belgene pumpes ved hjelp av trekkstenger på bassiden av underskapet.

Klaviaturet har kort oktav og ligger oppå underskapet slik at det er bekvemt å stå når man spiller.

Til tross for grundige arkivsøk har det ikke lyktes å finne fram til orgelbyggeren. Instrumentet har imidlertid så mange fellestrekk med positivene fra Mjøstradisjonen at det kan ha blitt bygd av en orgelbygger fra Mjøsområdet.

Orgelet ble opprinnelig bygd for gamle Røros kirke, men da denne ble revet i 1784, ble det flyttet over i den nye kirka. Overskapets dører ble fjernet og orgelet ble utstyrt med et stort, dekorert prospekt i rokokkostil. Prospektet er selvbærende, og det ble trædd utenpå skaporgelet. Bare de gamle dørene i overskapet måtte fjernes, resten av orgelhuset fikk stå urørt. Både orgelet og prospektet som er en kulisse, står på toppen av prekestolalteret, og det er stilistisk tilpasset dette. Attrappipene av tre i prospektet er temmelig amatørmessig laget, og selv på avstand ser man at orgelet ikke har et klingende pipeprospekt.

Orgelet har gjennomgått flere omfattende reparasjoner og ombygginger. I 1823 utførte Anders Larsen Baakindbakken (1769–1830) fra Toten større reparasjonsarbeider på orgelet.¹²

I 1845 fikk orgelet full kromatisk store oktav og likesvevende temperatur. Urmaker Mentz Rhodum fra Trondheim utførte arbeidet.¹³

I 1890 ble orgelet flyttet til Norsk Folkemuseum i Oslo etter at Røros kirke hadde fått et nytt orgel med 16 stemmer fordelt på to manualer og pedal bygd av tyskeren Albert Hollenbach. Det nye orgelets orgelhus og fa-

sade var ikke tilpasset prekestolalteret i kirka, og allerede i 1915 var det gamle orgelet tilbake på sin opprinnelige plass. Til tross for et par restaureringsforsøk i løpet av 1900-tallet stod orgelet stort sett uspillbart fram til 1995 da Gunnar Fabricius Husted i samarbeid med orgelkonsulent Cornelius Edskes foretok en grundig restaurering av instrumentet og satte det tilbake til den stand det hadde i 1784.

Fig. 6

Orgelet fra 1742 i Røros kirke. Orgelet er opprinnelig et stort skaporgel bygd for gamle Røros kirke. Da den nye kirka ble innviet i 1784, ble de doble frontdørene tatt av overskapet og et selvbærende falskt pipeprospekt med stilelementer fra rokoko og klassisisme trædd utenpå det opprinnelige orgelhuset. De falske pipeattrappene av tre er dårlige etterligninger av ekte metallpiper. (Foto: forfatteren).

Hollenbachorgelet ble flyttet til et sidegalleri i 1915, og det var i funksjon fram til 1966 da et 3-manualig orgel fra det tsjekkiske firmaet Rieger-Kloss stil-

te opp et orgel på den egentlige orgelplassen i kirke, over kongestolen i vest. Orgelet holdt imidlertid dårlig kvalitet både klanglig og teknisk, og den elektriske trakturen var blitt så brannfarlig at orgelet ble stengt i 2001. Det arbeides nå for et nytt orgel til Røros kirke.

Tolga og Os

De økonomiske forholdene på Røros var svært forskjellig fra forholdene i bygdene rundt, og det var åpenbart ikke aktuelt å anskaffe orgler til de øvrige kirkene i regionen på 1600- og 1700-tallet. Først rundt 1860 har vi en beretning fra Tolga om orgelbyggervirksomhet. En omreisende svensk instrumentmaker, Johannes Malmqvist, hadde tilhold på Storbekken for å bygge orgel til Tolga kirke. Da instrumentet var ferdig, ble det spilt til dans på orgelet før det skulle flyttes opp i kirka, men dansemusikk og musikk ment "til å fremme kirkens andagt" var åpenbart ikke forenlig, og tolgingene ville ikke ha et "syndig" instrument i kirka. Lars Nysen fra Os kjøpte orgelet, og det ble satt opp i Os kirke og brukt for første gang under gudstjenesten den 17. september 1865. Tolgingene måtte imidlertid vente ennå 30 år før det kom et pipeorgel i kirka. Da var de åpenbart mindre kritiske til hva de anså for å være høvelig gudstjenestemusikk, for det fortelles at man spilte "På sine høner" som postludium ved enkelte anledninger. Kanskje hadde det ikke vært så farlig med Malmqvist-orgelet allikevel?

Fig. 7

Johannes Malmqvists orgel opprinnelig bygd for Tolga kirke ca. 1860. Orgelet har en fint avstemt disposisjon og et harmonisk prospekt. Nye fasadepiper i midtfeltet med forskjellig labiehøyde i forhold til de gjenværende originale pipene skaper et uryddig preg. Orgelet har vært utsatt for store tørkeskader og lemmene i orgelhuset henger dårlig sammen på grunn av det.

(Foto: forfatteren)

Malmqvists orgel i Os kirke fikk 5 1/2 stemme og bare et manual.¹⁴ Det ble byttet ut i 1911 og flyttet til Narbuvoll kirke hvor det fikk avlastning av et elektronisk orgel i 1949 og ble erstattet av et nytt pipeorgel i 1974.

Orgelet ble så flyttet tilbake til Os kirke, og midt på 1980-tallet ble det investert i en restaurering av instrumentet. Arbeidet ble ivaretatt på en skandaløst dårlig måte og orgelet var etter kort tid uspillbart igjen. Det står nå i

Fig. 8
 Orgelet i Narbuvoll kirke fra 1974. J. H. Jørgensen som leverte instrumentet har valgt å bruke forholdsvis mange trepipor i fasaden, og det lever opp en for øvrig temmelig funksjonell og stiv fasade. Orgelet hører klanglig sett til de bedre fra Jørgensens produksjon på 1970-tallet. (Foto: forfatteren)

Os kirke i påvente av en seriøs og gjen-
 nomgripende restaurering.

Det første orgelet i Tolga kirke ble stilt opp først i 1890, og det var bygd av Albert Hollenbach. Det hadde 6 stemmer, et manual og pedal, men allerede etter 35 år ble orgelet solgt til Bygland kirke i Setesdalen. Som erstatning for det lille Hollenbachorgelet ble orgelet i Hamar domkirke innkjøpt i 1925. Det var bygd i 1880 av August Nilsen og innviet og godkjent av domorganist Ludvig Mathias Lindeman i Kristiania. Lindeman ga orgelet svært god attest, og det var et av de større orglene Nilsen leverte, med 15 stemmer for-

delt på to manualer og pedal.¹⁵ Dessverre ble orgelet byttet ut i 1974, riktignok med et noe større instrument, men av en vesentlig dårligere klanglig standard.

Fig. 9
 August Nilsens fasade og orgelhus bygd for Hamar domkirke i 1880, nå i Tolga kirke. Norsk orgel- og harmoniumfabrikk har gjenanvendt noen få stemmer fra orgelet, og det ble satt inn nytt spillebord i orgelhusets sokkel i 1974. (Foto: forfatteren).

Holøydal kirke fikk et harmonium fra Isachsen & Renbjør i Levanger i 1911, og først i 1956 fikk kirka et pipeorgel. Orgelet kom fra Hurdal kirke og er i dag det nest eldste orgelet i Nord-Østerdalen. Det ble bygd av Albrechtsson i 1847, og er med sine 5 stemmer et av de minste kirkeorglene fra hans produksjon.¹⁶ Det er bevart 11 orgler fra Albrechtsens verksted, hvorav 8

fortsatt er spillbare. Orgelet i Holøydal ble noe ombygd i forbindelse med overflyttingen fra Hurdal, men det ble aldri installert elektrisk vifte. Det opprinnelige belganlegget er derfor intakt og belgene må trækkes på gammelt vis når orgelet skal spille. Det er et utbredt ønske i menigheten at orgelet skal restaureres, og det bør bringes tilbake til opprinnelige stand ved en slik restaurering.

Fig. 10a

Den tette bakveggen i orgelet i Holøydal kirke er fjernet og avslører midtfeltet i den originale fasaden av Hurdalorgellet fra 1847. Opprinnelig var det spent stoff mellom de korintiske søylene. Stofffeltet over spillebordet er fjernet på bildet og vi ser tvers igjennom orgelet. Trepipene fra Gedackt 8' er synlig midt på bildet og til venstre ser vi så vidt hjørnet på en av kassebelgene. (Foto: forfatteren).

Fig. 10b

Spillebordet og den opprinnelige baksiden av orgelet. De opprinnelige tette trespeilene er byttet ut med treframmer med fastspent stoff. De forgylte støpjernsornamentene i hjørnene på feltene bidrar til å holde stoffet utspent, og de ble trolig opprinnelig brukt på samme måten i den egentlige fasaden. (Foto: forfatteren).

Vingelen kirke fikk pipeorgel i 1912. Det ble levert av Andreas Landrog (1877–1940) i Haugesund og hadde 7 stemmer på et manual og pedal. Landriog lærte orgelbygging i USA og bygde orgler etter de mest moderne prinsipper. Orgelet i Vingelen kirke hadde pneumatisk traktur. Landrog hadde pneumatisk traktur. Landrog bygde 40 orgler fra 1906–40, og de fleste av dem havnet i kirker langs Vestlandskysten. Orgelet i Vingelen var det eneste han leverte på Østlandet. Det ble byttet ut med et dobbelt så stort instrument i 1964.

Kapellet i Tufsingdalen hadde et stort harmonium bygd av Bernhard Berntzen inntil et pipeorgel ble installert i 1978. Lars Leteng fra Ljørdalen i Trysil leverte da et orgel sammensatt av eldre orgeldeler til kapellet. Instrumentet er et amatørarbeid.

Fig. 11
Andreas Landrogs fasade fra 1912 til orgelet i Vin-gelen kirke. Dette var det eneste orgelet Landrog bygde på Østlandet. Fasadepipene er av zink og var opp-rinnelig klingende, men ble gjort stumme da nytt or-gel kom på plass bak det gamle orgelprospektet i 1964. (Foto: forfatteren).

Rendalen

Etter Røros og Os kirker var Ytre Rendal kirke først ute med pipeorgel i Nord-Østerdalen. Allerede i oktober 1869 var et lite 5-stemmers orgel fra Paul Christian Brantzogs verksted Kristiania på plass.¹⁷ Svein Balstad hadde gitt penger slik at orgelet kunne anskaffes, og det var lærer Nils Møgstad som var den første organisten i kirka.

Orgelet ble satt ut av funksjon i 1921 da et nytt orgel fra det tyske firmaet E. F. Walcker kom på plass. Brantzegorgelet ble flyttet til galleriet i

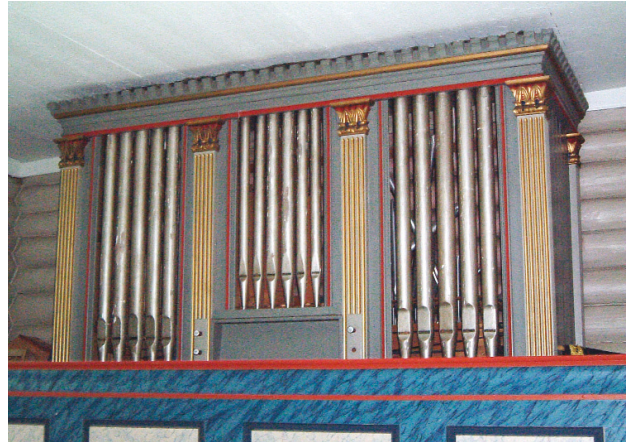

Fig. 12
Det første orgelet i Ytre Rendal kirke bygd av Paul Christian Brantzeg i 1869. Orgelet ble flyttet til galleriet i nordre korsarm i 1921, og for at det skulle være mulig fortsatt å spille på orgelet er det hugget ut et bu-eformet hakk på innsiden av galleribrystningen. Likevel er det bare mulig for en meget liten person å få plass ved orgelets spillebord. Orgelet har ikke vært spillbart på mange år, og det ser ut til at rendølene har forsynt seg godt med orgelpiper gjennom årene. (Foto: forfatteren).

den nordre korsarmen hvor det fort-satt står. Det har ikke vært spillbart siden det ble flyttet, og gjennom årenes løp har det mistet mange piper, men instrumentet har kvaliteter som gjør at det burde bli restaurert. Walckerorgelet som hadde 8 stemmer fordelt på to manualer og pedal og pneumatisk traktur, ble byttet ut i 1972.

Øvre Rendal kirke fikk orgel fra August Nilsens verksted i Kristiania i 1887. August Nilsen døde som nevnt under intoneringen av det store orgelet i Vår Frelsers kirke i Kristiania i juni 1885, så Rendalsorgelet ble levert av orgelbyggeriet ledet av enka hans, Petra Marie Nilsen.¹⁸

Fig. 13

Det klingende prospektet til orgelet i Øvre Rendal kirke fra 1887. Det er uvanlig at orgler fra siste halvdel av 1800-tallet fikk skårne akantusornamenter festet til prospektet. Dette var imidlertid vanlig på 1700-tallet, og det har åpenbart vært et ønske i Rendalen å tilpasse orgelprospektet til 1700-tallsstilen ellers i kirkerommet. Derfor ble det festet skårne ornamenter, lik dem som omkranser altertavla, på orgelet i 1922. (Foto: forfatteren).

Orgelet i Øvre Rendal kirke ble aldri byttet ut og det spiller fortsatt til gudstjenester og kirkelige handlinger. Orgelet har 10 stemmer fordelt på to manualer og pedal, og det fikk en gjennomgripende restaurering like etter at det var 100 år. Sigrid Høye som hadde utdannelse fra Lindemans organistskole i Kristiania var kirkas første organist.

Alvdal og Folldal

I 1884 ble det anskaffet et orgel med 5 stemmer fordelt på et manual og pedal fra August Nilsens verksted til Alvdal kirke. Orgelet ble innviet palmesøndag, den 6. april, og organist var lærer Andreas P. Berg. Etter 38 års bruk ble

det solgt til Folldal kirke.

Den 12. mars 1922 ble det nye orglet i Alvdal kirke innviet. Det var opprinnelig bygd i 1918 for Andre metodistkirke i Bergen, men det oppstod uenighet i menigheten og orgelet ble aldri oppmontert der. I stedet var det Alvdal mannskor som tok initiativ til å få det lagrede orglet til Alvdal. Etter endel diskusjoner om fasadeutformingen, ble orgelet, som var bygd av Olsen & Jørgensen i Kristiania, stilt opp på galleriet i vestenden av kirka. Orgelet ble skiftet ut i 1980. Det hadde 12 stemmer fordelt på to manualer og pedal og pneumatisk traktur, og det ble erstattet av et danskbygd orgel i 1980.

Fig. 14a

Olsen & Jørgensens orgel i Alvdal kirke. Orgelet kom på plass i 1922 etter initiativ fra blant andre Alvdal mannskor. Orgelet ble bygd i 1918 for Andre metodistkirke i Bergen, men det ble aldri satt opp der og lå lagret til Alvdal menighet kjøpte det. (Foto: Bygdefolkets egne fotoalbum).

Fig. 14b
 Det nåværende orgel i Alvdal kirke, bygd av Bruno Christensen & sønner i 1980. (Foto: forfatteren).

Ved innvielsen av Folldal kirke i 1882 var det på plass et amerikansk harmonium, og det ble brukt som orgel i 40 år.¹⁹ Orgelet fra Alvdal kirke ble derfor det første pipeorgelet i kirka. Orgelet holdt høy klanglig og håndverksmessig standard. Det var derfor uenighet blant de sakkyndige hvorvidt det skulle skiftes ut da diskusjoner om dette kom opp på slutten av 1960-tallet. Da nytt orgel kom på plass i 1970, ble det vedtatt at instrumentet skulle lagres for en eventuell oppsetting i ei mindre kirke, men så langt har dette ikke skjedd og orgelet er fortsatt oppbevart i tårnrommet i Folldal kirke.

Tynset, Tyllaldalen og Kvikne

Til tross for at Tynset kirke og menighet er neststørst i Nord-Østerdalen, fikk ikke hovedkirka orgel før i 1904. Det var levert av Adolf Fosnæs (1854–1948) og hadde 11 stemmer fordelt på to manualer og pedal. Fosnæs hadde reist mye, blant annet var han en periode ansatt i den amerikanske marinen. Orgelbyggerfaget lærte han i USA og England, og da han kom tilbake til Norge, bosatte han seg i Trondheim. I åra 1896–1909 leverte han et førtitalls orgler hovedsaklig til kirker i Trøndelag, Møre og Romsdal og Nordland. I 1900 fikk han stipend for å besøke den store industriutstillinga i Paris, og da han kom tilbake, bygde han så og si utelukkende pneumatisk traktur i sine orgler, og han var den første orgelbyggeren i Norge som forlot det mekaniske systemet permanent.

Tynsetorgelet var et av de større orglene han bygde, og det var moderne utstyrt. Det ble utvidet med to stemmer i 1921 og fikk elektrisk motor. Firmaet Sauer fra Frankfurt an der Oder utførte arbeidet samtidig med at det installerte nytt orgel i Tyllaldalen kirke (se under).

Tynset herredstyre ville til å begynne med ikke spandere mange penger på organist, men etter betydelig press ble Jon Høiberget i Tyllaldalen ansatt. Tyllaldalskirka fikk harmonium allerede i 1884, og Høiberget hadde vært ansatt siden da. Han fikk etter hvert ansvar for organisttjenesten både i Tynset og Tyllaldalen kirker.

Det faktum at ei så sentral og stor

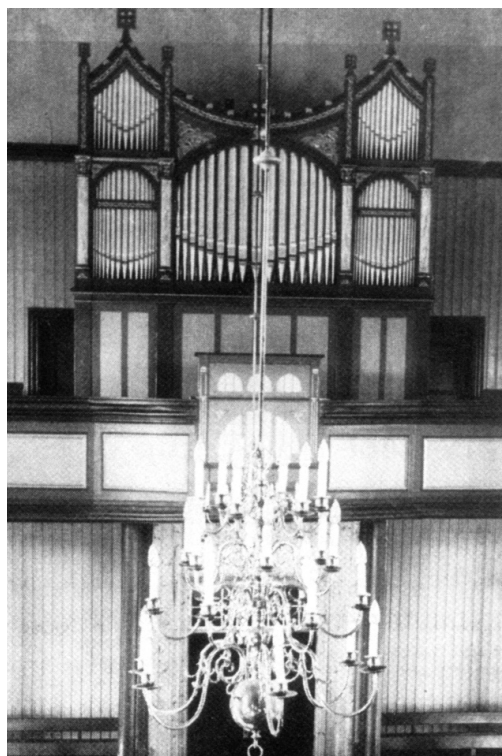

Fig. 15

Adolf Fosnæs' orgel fra 1904 i Tynset kirke. Orgelet hadde opprinnelig 11 stemmer fordelt på to manualer og pedal. I 1921 fikk det to tilleggsstemmer installert av Sauer og elektrisk motor til å blåse luft inn i belgene. Orgelet var i drift i vel 60 år og ble byttet ut i 1966. (Foto: Tynset bygdebok, bd. IV).

kirke som Tynset fikk orgel så sent som 1904 bidro til at den gamle salmesangtradisjonen fikk eksistere i en relativt stor menighet svært lenge i forhold til andre menigheter på Østlandet. Musikkforskeren Ole Mørk Sandvik som besøkte Tynset kirke i 1884 som liten gutt, bevarte i minnet den kirkesangen han opplevde. Som musikkforsker 30 år senere utnyttet han dette og noterte ned salmetoner Marit Holmen sang for ham. Hun var en enestående kilde og husket svært godt den gamle syngemåten, til tross for at tidligere ti-

ders salmesangskatt var i ferd med å bli "ødelagt" av et orgel. I dag kan vi beundre den rike sangtradisjonen hun representerte, og som var levende på Tynset helt fram til begynnelsen av 1900-tallet, mens den hadde vært død i de fleste deler av Østlandet siden første halvdel av 1800-tallet.

Fosnæsorgelet i Tynset kirke ble revet i 1965 til fordel for et større orgel levert av Norsk Orgel- og harmoniumfabrikk i Snertingdal. I 1990 fikk kirka et kororgel levert av svensken Sune Fondell fra Ålem i Skåne. Orgelet har fire stemmer og anhengt pedal, og det er blitt et klangfullt tillegg til det klanglig sett nokså grå hovedorgelet.

Harmoniet i Tyllidalen kirke ble byttet i et større og bedre harmonium omkring 1900, men først i 1921 fikk Tyllidalskirka et pipeorgel. Det var bygd i Frankfurt an der Oder av Sauer/-

Fig. 16a

Et av få bilder som viser et harmonium brukt som kirkeinstrument. Bildet er tatt i Tyllidalen kirke før 1921 og viser harmonium nr. 2 på plass i kirka. Allerede før 1884 var det trolig et harmonium på plass. Harmoniet på bildet ble innkjøpt i 1884, og det var utstyrt med et falskt pipeprospekt slik at det gav inntrykk av å være et mye større pipeorgel. (Foto: Martin Røe).

Fig. 16b

Det nåværende orgelet i Tyllidalen kirke. Det er det eneste Sauerorgelet i Norge som fortsatt er i komplett original stand, og til tross for at det har noen luner, oppfører det seg rimelig godt takket være en gjennomgripende restaurering i 1983. Orgelet er foreslått fredd av Riksantikvaren. (Foto: forfatteren).

Walcker som i løpet av en femårsperiode 1919–1924 leverte 11 orgler til norske kirker. Firmaets orgler holdt normalt sett høy klanglig standard, men det pneumatiske systemet fungerte langsomt. I dag er det bare det lille orgelet i Tyllidalen kirke med 8 stemmer fordelt på to manualer og pedal som er bevart i original stand av Sauers produksjon til Norge.²⁰

De mye større orglene i Mandal kirke og Vor Frue kirke i Trondheim ble også levert av Sauer, og mesteparten av det originale pipematerialet er fortsatt

på plass i begge orgler, men de er noe omdisponert. Orgelet i Vor Frue har dessuten fått elektrisk traktur.

Tylldalsorgelet ble grundig restaurert av det svenske firmaet Brøderna Moberg i 1983, og er i dag i god stand.

Kvikne kirke fikk pipeorgel fra Brødrene Torkildsen i 1907. Det hadde 6 1/2 stemme med et manual og pedal, og til tross for at det var lite og oppførte seg problematisk i kalde vintre, ble det ikke skiftet ut før i 1975. Det ble imidlertid brukt et elektronisk orgel i noen år før Torkildsenorgelet ble revet.

Brødrene Torkildsens orgelbyggeri i Åsen i Nord-Trøndelag eksisterer fortsatt og er i dag det eldste norske orgelbyggeriet med kontinuerlig drift siden 1884. Firmaet har 5-6 ansatte og holder høy internasjonal standard. Spesielt i desenniene rundt århundreskiftet 1900 bygde firmaet mange harmonier, men etter hvert tok produksjonen av pipeorgler over og Brødrene Torkildsen leverer i dag orgler til alle landsdeler. Firmaet foretok i 2001 en vellykket omintonering og moderat ombygging av orgelet i Brydalen kirke fra 1984. Dette er det første pipeorgelet i kirka. Før det ble tatt i bruk, var et harmonium i bruk i mange år.

Utenlandske orgelbyggere og deres virksomhet i Nord-Østerdalen

Til tross for at norske orgelbyggernavn dominerer i det nord-østerdalske orgellandskapet, finner vi likevel forholdsvis mange utenlandske orgelbyggere representert. Noen av disse firma-

ene nøt eller nyter høyt internasjonalt renommé, og noen eksotiske fugler blant orglene i norddalen blir derfor trukket fram spesielt.

De to fremste firmaene som er eller har vært representert er Sauer og Walcker. Begge firmaene var anerkjent for høy kvalitet i Tyskland på 1800-tallet, og begge firmaer bygde mange store kvalitetsinstrument. Sauer ble særlig berømt for sitt store orgel til domkirka i Berlin i 1905, og Walcker hadde ry på seg som det tyske svaret på franske Aristide Cavaillé-Coll, etter manges mening verdens beste orgelbygger på 1800-tallet. Da Wilhelm Sauer (1831–1916) trakk seg tilbake som leder av orgelbyggeriet i 1894, overtok Paul Walcker (1846–1928) ledelsen, og etter Sauers død ble orgelbyggeriet overtatt av Walckerfamilien. Til tross for dette ble Sauerfabrikken drevet selvstendig og hadde sin egen stilistiske profil som var forskjellig fra den Walcker stod for. Her i Norge var pianoforhandler J. W. Cappelen agent for Walckerfirmaet, og en rekke orgler ble importert fra slutten av 1870-åra. Både Sauer og Walcker leverte orgler til de fleste land i Europa, og til land i andre verdensdeler. I Nord-Østerdalen er det lille orgelet i Tyllaldalen kirke anbefalt fredet av Riksantikvaren. Samtidig som Tyllaldalen fikk sitt Sauer-orgel i 1921, leverte Walcker et orgel til Ytre Rendal kirke. Begge disse orglene var like store, og de var bygd etter samme prinsipp. I motsetning til Tyllaldalsorgelet, ble imidlertid Rendalsorgelet skiftet ut i 1972.

En annen interessant tysk orgelbygger som leverte forholdsvis mange orgler til Norge var Albert Hollenbach

(1850–1904) fra Neuruppin i Brandenburg. Firmaet var representert i Norge ved agenturfirmaet Belmont i Kristiania. Det første orgelet Hollenbach leverte til Norge havnet i Elverum kirke i 1873 og hadde 13 stemmer fordelt på to manualer og pedal. Dette orgelet ble etterfulgt av mer enn 20 orgler fordelt på kirker over hele landet, og Røros kirke fikk et forholdsvis stort orgel fra Hollenbach i 1890. Samme år leverte firmaet et lite orgel til Tolga kirke, og dette orgelet er fortsatt i bruk i Bygland kirke, riktignok i noe ombygd stand. Hollenbach var en konservativ orgelbygger som leverte mekaniske sløyfeladeorgler gjennom hele sin karriere. De største orglene han bygde ble levert til Korskirken og Domkirken i Bergen. Begge disse orglene hadde mer enn 40 stemmer fordelt på tre manualer og pedal. Til sammenligning hadde Røros-orgelet 15 stemmer fordelt på to manualer og pedal, mens orgelet i Tolga kirke bare hadde 6 stemmer på et manual og pedal.

Orgelbyggere fra andre nordiske land har også vært virksomme i Nord-Østerdal. Svensken Johannes Malmqvist er nevnt under Tolga og Os, og han var aktiv i en tidlig fase av orgelutbredelsen her i Nord-Østerdalen.²¹ Det skulle gå mer enn 100 år før en annen nordisk orgelbygger fikk bygge orgler til kirker i regionen. I 1979 leverte Bruno Christensen & Sønner fra Terkelsbøl på Jylland et lite orgel til Dalen kapell i Follidal, og året etter et større orgel med 14 stemmer fordelt på to manualer og pedal til Alvdal kirke. Røros gravkapell fikk orgel fra samme firma i 1983, og fire år senere kom det et nytt orgel fra firmaet i Eysteins-

kirka på Hjerkinn. Bruno Christensen var i mange år produksjonsleder i det ledende danske orgelbyggeriet Marcussen & Søn i Åbenrå, men startet eget orgelbyggeri i 1969. Firmaet har levert kvalitetsorgler til en rekke kirker rundt om i Norge, og firmaets orgler i Nord-Østerdal er gode instrumenter.

Et annet dansk firma har også utført fint arbeid i regionen. Gunnar Fabricius Husted fra Fredensborg på Sjælland fullførte i 1995 en meget forbillig restaurering av 1700-tallsorgellet i Røros kirke. Husted leverte imidlertid allerede i 1983 et lite kororgel til Røros kirke, og han har i tillegg levert

Fig. 17
Artikkelforfatteren foran det nybygde orgelet i Egnund kapell, høsten 1983. Orgelet som har renesansefasade med fint snittverk ble levert av Robert Gustavsson, og det ble orgel nummer to bygd av en svensk orgelbygger i Nord-Østerdalsregionen. (Foto: Hamar Arbeiderblad, Tynsetkontoret).

et titall orgler til andre kirker rundt om i landet.

Til tross for at svensken Malmqvist var en av de første aktive orgelbyggerne i Nord-Østerdal, tok det lang tid før det neste svenskbygde orgelet fant veien til ei kirke i regionen. I 1983 leverte Robert Gustavsson i Härnösand et lite orgel til Egnund kapell.

Først 18 år senere kom det neste svenskbygde orgelet. Da ble som nevnt kororgellet i Tynset kirke levert av Ålems orgelverkstad. Robert Gustavsson har levert en rekke orgler til norske kirker, mens Sune Fondell, innehaveren av Ålems orgelverkstad, hittil bare har levert tre orgler til Norge. Begge firmaer leverer orgler av høy kvalitet, og har bidratt til at det finnes noen fine fargeklatter i et ellers nokså grått orgellandskap.

Noen sluttkommentarer

I likhet med mange utkantstrøk i Norge, startet orgelutbredelsen relativt sent i Nord-Østerdalen. Bortsett fra Røros fikk ingen kirker i regionen orgler før etter midten av 1800-tallet. Dette har flere årsaker. Et orgel kostet mange penger, det var heller ikke lett å få tak i en kvalifisert organist, og ikke minst skulle en eventuell organist ha betaling hvert år. I Norge var det dessuten en rik salmesangtradisjon som ikke var basert på instrumentalt akkompagnement. Kirkesangeren og gode sangkrefter forøvrig sørget for en fulltonende, men ikke alltid like homogen salmesang. Allerede i 1815 kritiserte kantoren i Vår Frelsers kirke

(domkirka) i Kristiania, Lars Roverud, den salmesangpraksisen som hadde utviklet seg gjennom 300 år i Norge, og det er en lite flatterende beskrivelse han gir:

I de fleste Kirker haves intet Orgel. Sangen bestyres da af de saa kaldte Klokkere, hvoraf neppe 1 af 50 kjender en Node, endsige de skulde have Musikkdannelse; og hvor skulde de vel have faaet den fra? De Fleste synge Kirkemelodierne efter deres egen Smag, d. e. med Alskens Tremulanter, og jo høiere og stærkere de kunne skraale, desto bedre.

Der gives ogsaa næsten i hver Bygd En blandt Almuen, der kappes med Klokkeren i at skringe, og slig en Stentor er i stor Anseelse for sin Færdighed i at tage Tonen fra, d. e. overskrige Klokkeren. Der, hvor man har Orgel i Kirken, gaaer det vel lidt ordentligere til med Sangen, men Organisterne have i Almindelighed liden Dannelse; nogle spille endog vildt, d. e. uden at kjende Noder, eller accompagnere Psalmemelodierne efter egen Smag; jo flere Hokuspokus, Triller og Løb de kunne faae anbragt ved hver Strophes Indledning, jo bedre. Prælu-dierne ere gjorne af egen Fabrik, og fra Organistens Smag og Kundskab lader sig let slutte til Kompositionens Værd.²²

Roveruds beskrivelse er selvfølgelig farget av hans musikalske smak og ideal. Han mente i likhet med mange musikalsk skolerte på 1800-tallet at salmesangen måtte bli standardisert og uniformert slik at man kunne høre salmemelodiene bli framført likt i alle kirker fra Kirkenes til Lindesnes. Roverud fikk til og med statsstøtte for å reise rundt til læreseminarene i Norge og lære bort salmemelodiene slik de skul-

le synges. Til hjelp skulle de nyutdannede lærerne ha et instrument som kaltes salmodikon, et enstrengt instrument som spilles ved hjelp av en fiolinbue. Instrumentet har avlang kasseform og langs strengen er tonene markert ved hjelp av metallbånd eller forhøyninger av tre, og tonehøyden er malt ved siden av. Ved å gjøre alle tonene like lange, trengte man bare å notere den nødvendige tonehøyden, og melodiene kunne spilles/synges. Man trengte ikke å lære seg noter for å beherske salmodikon, bare sifferskrift ved hjelp av bokstaver. Mange av de gamle salmetonene ble gjort nærmest ugjenkjennelige på denne måten, men man oppnådde kanskje homogen sang. Trondheimsorganisten Ole Andreas Lindeman utarbeidet og fikk offentlig godkjent en koralbok til bruk i Den norske kirke i 1835. Også hans koralbok opererer med like lange noteverdier eller tonelengder slik Roverud gjorde, og langsomt ble sangen uniformert. Likevel tok det lang tid før alle spor etter den gamle syngemåten forsvant, og i mange menigheter var motstanden stor mot innføringen av en uniformert salmesang. Til tross for at det allerede i 1860-åra var læreseminar på Tynset, fikk altså ikke Tynset kirke orgel før i 1904. Salmodikon ble imidlertid flittig brukt ved seminaret, så standardiseringen gikk sin gang likevel.²³

Allerede tidlig på 1800-tallet hadde flere læreseminarer orgel, eller de lå så nær en kirke med orgel at studentene kunne lære seg orgelspill. Etter hvert var det utdannet såpass mange lærere som kunne spille orgel, at kirker i mindre sentrale strøk anså det mulig å få

en organist. Dette bidro i stor grad til at orgelutbredelsen skjøt fart i siste halvdel av 1800-tallet. Lærerne var betalt av kommunene, og det var bare et lite tillegg som skulle til for at de fant det attraktivt å ta på seg orgelspilling i kirka i helgene. Endel steder var kirketjenesten en del av lærerens ansettelsesforhold. Mange steder var det dessuten velholdne menighetslemmer som økonomisk bidro med hjelp til orgelanskaffelsen, og det ble skapt et prestisjemessig press for å utstyre kirkene med pipeorgel.

Dette var i store trekk situasjonen i Nord-Østerdalen også, men til forskjell fra mange andre distrikt kom det en mer differensiert orgelpark i kirkene, og flere orgelbyggere var representert enn i mange andre strøk av landet. I løpet av 1900-tallet er likevel de fleste av de eldste instrumentene kastet ut og erstattet av orgler som klanglig sett har en helt annen innretning. 1800-tallsorglene var i hovedsak klanglig innrettet for gudstjenestebruk og akkompagnering av salmesangen. Etter hvert som stadig flere organister fikk høyere utdannelse og tilegnet seg større deler av det klassiske orgelrepertoaret, ble det viktig å kunne realisere dette på et instrument som klanglig sett kunne formidle musikken på en troverdig måte. Spesielt ble det viktig å kunne gjengi Johann Sebastian Bachs musikk, og mange organister arbeidet for å få et kirkeorgel som kunne klare den oppgaven. Dessverre førte det til at gode eldre orgler ble erstattet av ikke fullt så gode "moderne" instrumenter, og spesielt uheldig var det at et firma fikk nærmest monopol på å levere orgler i hele bispedømmet på 1960 og -70-tal-

let. Mange av disse instrumentene vil bli byttet ut i årene som kommer, og forhåpentlig vil man igjen få en mer differensiert orgelpark i regionen. Mangfold skaper klanglig variasjon som gir flere muligheter for å skape et troverdig forhold mellom klang og musikk. Med såpass mange kirker og kapeller innenfor et forholdsvis begrenset område, er det mulig å planlegge et nytt orgel slik at man ikke får en eksakt kopi av orgelet i nabokirka. En slik differensiering vil forhåpentlig øke interessen for orgelmusikk i regionen og bidra til større forståelse for en forholdsvis ung kulturtradisjon i vårt distrikt.

Orgler i Nord-Østerdal – en oversikt

Under rubrikken **Orgelstørrelse** i oversikten under gir romertall beskjed om antall manualer, P = selvstendig pedal, AP = anhangspedal, arabertall gir beskjed om antall selvstendige, klingende stemmer, transm. = transmitterte stemmer, altså stemmer som er spillbare fra et annet manual enn det stemmen egentlig tilhører.

Kirke	Ansk. år	Orgelstørrelse	Orgelbygger	Utskiftning/tilstand
Røros kirke	ca. 1680	ukjent	ukjent	ukjent
	1742	I/10	ukjent	i bruk, restaurert i 1995
	1890	II/P 15	Albert Hollenbach	utskiftet og fjernet 1966
	1966	III/P 30	Rieger-Kloss	avstengt på grunn av brannfare
	1983	I/4	Gunnar F. Husted Elektronisk Allen digital	i bruk som kororgel interimsinstrument
Røros gravkapell	1983	II/P 8	Bruno Christensen & sønner	i bruk
Glåmos kirke	1926	I/5	Claus Jensen	bygd for Fengerskirka i Trondheim 1879, lagret i kirka
Brekken kirke	1950	II/P 7+1 transm.	J. H. Jørgensen	i bruk, men i dårlig stand
	1958	II/P 7	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	inngår delvis i nytt orgel
	1995	II/P 8	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Hitterdal kirke	1981	I/P 6	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Os kirke	1865	I/5 1/2	Johannes Malmqvist	bygd for Tolga kirke ca. 1860, til Narbuvooll i 1912, tilbake i Os kirke men uspillbart
	1912	II/P 6	Olsen & Jørgensen	inngår i nytt orgel
	1974	II/P 12	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Narbuvooll kirke	1912	I/5 1/2	Johannes Malmqvist	fra Os kirke, returnert til Os ca. 1980
	1974	I/P 5	J. H. Jørgensen	i bruk
Dalsbygda kirke	1964	I/P 6	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
	1978	I/P 5	Lars Leteng	i bruk
Tufsingdal kapell Tolga kirke	1890	I/P 6	Albert Hollenbach	til Bygland kirke 1925
	1925	II/P 15	August Nilsen	bygd for Hamar domkirke 1880, et par stemmer inngår i nytt orgel
	1974	II/P 18	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk, fasade og orgelhus fra forrige orgel
Vingelen kirke	1912	I/AP 6	Andreas Landrog	fasade til nytt orgel
	1964	II/P 12	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk, fasade fra forrige orgel
Holøydal kapell	1956	I/5	Peter Adolph Albrechtsen	bygd for Hurdal kirke 1847, noe ombygd
Hodalen kapell Tynset kirke	1904	II/P 11	Elektronisk Adolf Fosnæs	i bruk
	1966	II/P 21	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	utbygd med 2 stemmer 1921, fjernet 1965
	2001	I/AP 4	Ålems orgelverkstad	i bruk som kororgel

Tyllidalen kirke	1921	II/P 8	W. Sauer/O. Walcker	restaurert i 1980, i bruk
Brydalen kirke	1983	I/P 6	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk, noe ombygd og omintonert av Brdr. Torkildsen i 2001
Kvikne kirke	1907	I/P 6 1/2	Brdr. Torkildsen	fjernet 1974
	1975	II/P 8	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Alvdal kirke	1884	I/P 5	August Nilsen	flyttet til Folldal kirke 1922
	1922	II/P 12	Olsen & Jørgensen	bygd for 2. metodistkirke i Bergen 1918, men aldri satt opp der, utskiftet og lagret 1980
	1980	II/P 14 + 2 transm.	Bruno Christensen & sønner	i bruk
Egnund kapell	1983	I/4	Robert Gustavsson	i bruk
Folldal kirke	1922	I/P 5	August Nilsen	bygd for Alvdal kirke 1884, utskiftet 1970 og lagret i kirka
	1970	II/P 13	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Dalen kirke	1979	I/P 5	Bruno Christensen & sønner	i bruk
Eysteinskirka, Hjerkin	1987	I/P 5	Bruno Christensen & sønner	i bruk
Sollia kirke	1962	I/5	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Øvre Rendal kirke	1887	II/P 10	August Nilsen eftf.	restaurert av Ernst Junker 1990, i bruk
Ytre Rendal kirke	1869	I/5	Paul Christian Brantzeg	tatt ut av bruk 1921, står i kirka, uspillbart
	1921	II/P 8	E. F. Walcker	utskiftet 1972, fasade inngår i nytt orgel
	1972	II/P 9	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk
Hanestad kapell	1926	II/P 6	J. H. Jørgensen	i bruk
Sjøli kapell	1981	I/P 6	Norsk orgel- og harmoniumfabrikk	i bruk

Mange av disse kirkene hadde et harmonium før de fikk pipeorgel, og både i Tyllidalen og Folldal kirker kan det dokumenteres harmonium allerede i 1880-åra. Oversikt over harmonier er imidlertid ikke tatt med her fordi det ikke har vært mulig å dokumentere bruk av dem konsekvent og kronologisk. En kan imidlertid gå ut fra at et harmonium var i bruk dersom et pipeorgel ikke kom inn i kirka eller kapellet før et stykke ut på 1900-tallet.

Noter

1. På 1800-tallet ble instrumentet kalt Fysharmonika eller Fysharmonium. Her i Norge som ellers i Norden ble dette kortet ned til harmonium. Det er imidlertid samme instrument det er tale om.

2. Orgelet hadde 21 stemmer fordelt på to manualer, men sannsynligvis ingen pedal. Orgelet er lagret på Hedmarksmuseet i Hamar.

3. Orgelet hadde 20 stemmer fordelt på to manualer. Orgelet hadde et uvanlig klaviatur-omfang, fra kontra F (FF) til trestrøken f (f3), og det hadde anhangspedal. Fasaden er bevart i komplett stand og står som en kulisser foran det nåværende orgelet i kirka. Deler av Ingelstads orgel ble funnet på kirkeloftet i 1980 og disse er oppbevart på Hedemarksmuseet på Hamar.

4. Orgelet hadde 31 stemmer fordelt på to manualer og pedal.

5. Nils Svendsen emigrerte til USA i 1866 og døde sannsynligvis der.

6. Begge disse orglene er restaurert og i daglig bruk. Orgelet i Stor-Elvdal kirke fra 1859 hadde opprinnelig 11 stemmer fordelt på to manualer. Orgelet hadde anhangspedal. Da det ble restaurert i 1983 ble det bygd til en selvstendig pedal med fire stemmer slik at orgelet i dag har 15 stemmer fordelt på to manualer og pedal. Orgelet i Strand kirke fra 1863 har 6 stemmer, men ikke pedal.

7. 26 stemmer fordelt på to manualer og pedal. Orgelet ble skiftet ut i 1891.

8. Både orgelet i Trefoldighetskirken og i Tromsø domkirke er bevart i de respektive kirkene, men de er blitt noe ombygget og utvidet. Det foreligger planer om å stille begge orglene tilbake til opprinnelig stand.

9. Orgelet hadde 34 stemmer fordelt på tre manualer og pedal. Det ble skiftet ut i 1967, men det meste av orgelet er lagret i domkirkas tårn.

10. Et stort harmonium bygd av Bernhard Berntzen fant veien til Tufsingdal kapell i 1920-åra.

11. Orgelet har denne disposisjonen: Gedacht 8', Principal 4', Fløite 4', Octav 2', Fløite dūs 2', Quinta 1 1/2', SüperOctav 1', Sedecima 1', Mixtur II, Trompet 8'. To kilebelger. Omfang: C, D, E, F, G, A - c3.

a1= 458 Hz. Temperatur: middeltone.

12. Baakindbakken var fetter av tidligere omtalte Christian Ingelstad og orgelbyggerens høyre hand. Han hadde satt opp fetterens orgler til Levanger og Stjørdal kirker og reparert orgelet i Nidarosdomen før han kom til Røros i oktober 1823.

13. Rhodum bygde til en liten ekstra vindlade for de fire manglende tonene i store oktav(C#, D#, F#, G#). Vindkanalene måtte i den forbindelse bygges om, og det medførte konstruksjonsmessige svakheter som etter hvert bidro til at orgelet ble uspillbart.

14. Orgelet har denne disposisjonen: Principal 8' fra c0(disk./bass), Gedakt 8' (disk./bass), Flaut d'amour 8' (disk.), Octava 4', Täckflaut 4', Octava 2'.

Omfang: C – f3, sperreventil for hele verket. Klingende fasadepiper fra Octava 4'. Endel originale fasadepiper er byttet ut med nye, og pipene er flyttet på i forhold til det som var opprinnelig. Orgelet er ikke spillbart i dag, men kan bli det gjennom en godt utført restaurering.

15. Orgelet hadde denne disposisjonen: 1. **manual:** Principal 8', Bordun 8', Gamba 8', Oktav 4', Kvint 2 2/3', Oktav 2', Trompet 8'. 2. **manual:** Salicional 8', Gedakt 8', Gemshorn 8', Fløite 4'. **Pedal:** Subbass 16', Oktavbass 8', Cello 8', Basun 16'. **Manualomfang:** C – f3/d1. **Kopler:** II/I, I/P. **Kollektiver:** piano, forte, tutti. Da orgelet ble flyttet til Tolga, ble Bordun 8' i 1. manual gjort om til Bordun 16'.

16. Orgelet hadde opprinnelig denne disposisjonen: Gedakt 8', Principal 4', Fløite 4', Fugara 4', Octave 2'. Manualomfang: C – c3. Suboktavkoppel. To kassebelger. Organisten

satt på baksiden av instrumentet og kunne ikke se ut i kirkerommet. Fasaden var meget enkel og hadde ingen piper, bare stoff. Belgtrøeren stod ved siden av organisten. På et eller annet tidspunkt er orgelet blitt snudd 180° slik at organisten ble sittende foran orgelet. Den opprinnelige fasaden ble dekket av planker og belgtrøermekanismen ble flyttet hit til den tidligere fasadesida. Noen paneler i den opprinnelige baksida av orgelhuset ble tatt ut og erstattet av stoff slik at lyden skulle slippe ut i rommet. Fløyte 4' ble erstattet av Kvint 2 2/3', og suboktavkoppellet ble fjernet på grunn av plassmangel på galleriet da orgelet ble stilt opp i Holøydal.

17. Orgelet hadde denne disposisjonen: Principal 8' (fra c0), Bordun 8', Gamba 8', Octav 4', Ocktav 2'. Manualomfang: C – c3. Orgelet er ikke spillbart og det mangler mange piper.

18. Orgelet i Øvre Rendal kirke har denne disposisjonen: 1. manual: Principal 8', Gedakt 8', Gamba 8', Octav 4', Octav 2'. 2. manual: Salicional 8', Fløyte 4', Dolse 4'. Pedal: Subbass 16', Oktavbass 8'. Manualomfang: C – f3/d1. Kopler: II/I, I/P. Kollektiv: tutti.

19. Harmoniet er et amerikansk "Cottage Organ" levert av J. Estey & Co i Brattleboro, Vermont, USA. Orgelet ble produsert den 10. oktober 1881 og har produksjonsnummer 114 025. Harmoniet er fortsatt spillbart og befinner seg i privat eie i Follidal. Esteyfabrikken var den største harmoniumfabrikken i verden og produserte totalt mer enn en halv million harmonier mellom 1850 da produksjonen startet og 1955 da firmaet opphørte. På det meste produserte firmaet 25 000 harmonier i året.

20. Orgelet har opusnummer 1225, og det vitner om at Sauer hadde meget stor produksjon. Orgelet har denne disposisjonen: **1. manual:** Principal 8', Gamba 8', Fløyte Harmonique 8'. 4'. **2. manual** (i sveil): Voix Céleste 8', Aeoline 8', Lieblich Gedeckt 8', Fløyte 4'. **Pedal:** Subbass 16'. **Manualomfang:** C – g3/fl. **Kopler:** II/I, I/P, II/P, Suboktav II/I, Superoktav I, Superoktav II. **Kollektiver:** piano, mezzoforte, tutti. I frikombinasjon. Generalcrescendo (valse). Orgelet var utstyrt med de

mest moderne hjelpemidler som fantes rundt 1920, og til tross for at det var stor materialknapphet i Tyskland i tiden etter den 1. verdenskrig, er det stort sett brukt gode materialer i dette orgelet.

21. Kvikneboka nevner at Malmqvist også kom til Kvikne i 1860-åra. Her skal han ha bygd to orgel, et til Storeng og et til lærer Lie (Hagen s. 227-228). Det skal imidlertid ikke ha vært snakk om pipeorgler, men "fysharmonika" eller harmonier (se n. 1). Den 8. august 1869 ble et av dem brukt under gudstjenesten i Kvikne kirke. Det fortelles også at Malmqvist holdt flere konserter i kapellet på Vollan denne høsten, og at mange kom for å høre ham spille. Malmqvist døde i følge Kvikneboka på Røros samme høst. Et annet sted i samme artikkel sier imidlertid Kvikneboka at orgel var helt ukjent på Kvikne før omkring 1875. Da kjøpte Hans I. Storeng et harmonium. Hvilke opplysninger som er riktige har ikke vært undersøkt. Opplysningen om at Malmqvist døde på Røros kan selvfølgelig være riktig, og det er interessant at det blir hevdet at han bygde harmonier. Deler til harmonier kunne kjøpes fra firmaer som tilvirket tunger og andre nødvendige presjonsdeler. Lokale byggere kjøpte slike deler og bygde resten av instrumentet selv slik at det kunne virke. Det var som regel snakk om små harmonier med 1 – 2 stemmer. Kvikneboka sier ingenting om at Kvikne kirke hadde et harmonium i åra som fulgte.

22. Roverud s. 18

23. Arne Toresson Steien fra Olen i Alvdal gikk på læreseminaret på Tynset mot slutten av 1860-åra, og etter han er det bevart et salmodikon med tilbehør. Et par tynne trelister med bokstaver ble lagt ved siden av strengen (ei om gangen) og angav tonehøyden på instrumentet og hvor fingeren skulle plasseres på strengen. Ei bok med sirlig nedtegnede bokstaver ga beskjed om hvilke toner som skulle brukes for å få fram den respektive salmetonen. Deretter var det bare å stryke i vei med fiolinbuen som hørte til. Det var viktig å bruke like lange strøk og samordne sangen med spillet.

Litteratur

Trykt litteratur:

Margrethe Bjørn, Olav Trøeng, Astrid Kveberg og Kari Holte, *Kirke og menighetsliv i Alvdal*, Alvdal 1986.

Erling Brandsnes, *Folldal kyrkje 1882–1982*, Folldal 1983.

Dom Bédos de Celles, *L'Art du Facteur d'Orgues*. Paris, 1766–78. Oversatt av Christoph Glatter-Götz under tittelen *Die Kunst des Orgelbauers*, 2 Bd. (Lauffen am Neckar: ISO Information, 1977).

Hermann Fischer, *100 Jahre Bund Deutscher Orgelbaumeister 1891–1991*, Lauffen 1991.

Robert F. Gellerman, *Gellerman's International Reed Organ Atlas*, Vestal, NY, 1985.

Bjarne Grandum, *Tynset bygdebok Bd. IV*, Tynset 1988.

Olav Tryggve Hagen, *Kvikne, ei bygdebok, bd. 1*, Oslo 1952.

John Holm, *Os kirke, Narbuvoll kapell 1862–1962*, Minneskrift, Os 1962.

Kari Holte og Kjartan Strypet, *Egnund kapell 25 år 1975–2000*, Alvdal 2000.

Stein Johannes Kolnes, *Norsk orgelkultur*, Oslo 1987.

Norsk orgelregister 1328–1992, Førdesfjorden 1993.

Anna Lindhjem, *Norges orgler og organister til og med 1914*, Skien 1916.

Norges statskirkers instrumenter og organister fra 1914–1924, Notodden 1926.

Trygve Nettet, *Tolga kjerke 150 år*, Tolga 1990.

Ole Olesen, *Ti år i Fredensborg, Gunnar Fabricius Husted Orgelbyggeri 1972–1982*, Hille-rød 1982.

Alf Henry Rasmussen, *Våre kirker norsk kirkeleksikon*, Vanebo Forlag 1993.

Lars Roverud, *Et Blik paa Musikens Tilstand i Norge*, Christiania 1815.

Erik Svenke Solum, *Festskrift Øvre Rendal kirke 200 år 1759–1959*, Øvre Rendal 1959.

Oddbjørn Sørmoen og Jiri Havran, *Kirker i Norge, Bd. 2, 1700-tallet, skjønnetens århundre*, Oslo 2001.

Hans Jacob Høyem Tronshaug, *Orgler, organister og bygdeorgelbyggere i Hedmark og Oppland fram til ca. 1850 2 bd.* Hoved-

fagsoppgave. Oslo Universitet, 1982.

“Fra bygdeorgelbyggingens historie. Orgelbyggere i Østerdalen og Solør.” *Norsk orgelårbok 1991*, red. Hans J. Tronshaug, 33–107. Drammen: Det norske orgelselskap, 1991.

“Claus Jensen 1815–92 (I),” i *Norsk orgelårbok 1992*, red. Hans J. Tronshaug, 36–156.

Drammen: Det norske orgelselskap, 1992.

“Claus Jensen 1815–92 (II),” i *Norsk orgelårbok 1993/94*, red. Hans J. Tronshaug, 36–156. Drammen: Det norske orgelselskap, 1994.

“Fra Hedemarkens orgelhistorie.” i *Festskrift til Ragnar Røgeberg*, 110–136. Hamar: Redaksjonskomité, 1996.

“Pipeorgelet i industrialismens tegn,” i *Norges musikkhistorie, vol. 3*, 301–304, Oslo: Aschehoug 1999.

“With rare diligence and accuracy” – *The Organ Building of Peter Adolph Albrechtsen in the Context of Nineteenth–Century Danish/Norwegian Organ Culture*. Doktoravhandling. Gøteborg: Gøteborgs Universitet, 2001.

Peter Williams og Barbara Owen, *The New Grove Organ*, New York og London 1988.

Arne Dag Østigaard, Solveig Salbu og Odd Jønland, *Tynset kirke 1795–1995*, Tynset 1995.

Gunhild og Tore Øverby, *Tyllaldalen kirke 1736–1986*, Tyllaldalen 1986.

Upublisert litteratur og arkivmateriale:

Hans Jacob Høyem Tronshaug, *Barokkorgelet i Røros kirke – endelig arkivrapport*, 1993.

Värmlandsarkivet, Karlstad, Gunnarskogs kyrkoarkiv, OI:1, Iaa: 5.

Värmlandsarkivet, Karlstad, Arvika landsförsamlings kyrkoarkiv KI:2.

Brev, Erling Brandsnes til Hans Jacob Tronshaug, Folldal d. 16. november 1982.

Kopi av opplysninger om The Estey Organ Company formidlet i brev, Handelskammeret i Brattleboro, Verm. USA til Erling Brandsnes 1982.

Hans Jacob Tronshaug
Fil. Dr. lektor Nord-Østerdal v.g. skole
2500 Tynset